

УДК: 8-1-9+8(091)

АЛИШЕР НАВОИЙ ФЕНОМЕНИ ВА ЖАДИД АДАБИЁТИ НАМОЯНДАЛАРИ

Э.Насруллаев

Аннотация

Мақолада Алишер Навоий ижодини ўзларига намуна деб билган жадидларнинг буюк қалам соҳиби даҳосига бўлган чексиз эҳтироми ҳақида сўз юритилади.

Аннотация

В данной статье описывается безграничная любовь джадидов к гению Алишера Навои, считавших творчество великого поэта образцом для подражания.

Annotation

In this article unlimited love of djadids to the great poet A.Navoi, whose creative work they consider as a model to imitate, is described.

Таянч сўз ва иборалар: жадид, миллий уйғониш, Чигатой гурунги, Афросиёб, рисола, адабиёт қоидалари, туюк, рамал баҳри.

Ключевые слова и выражения: джадид, национальное возрождение, Чигатайские беседы, Афросиаб, зарисовка, приемы литературы, туюк.

Keywords and expressions: djadid, national Renaissance, Chigatoy lively conversation, Afrosiyab, brochure, literature, process, bahr of ramal.

XIX аср охири – XX аср бошларида матбуот ва ноширлик ишларининг ривожини ўзбек танқидчилиги, адабиётшунослиги учун янги имкониятларни вужудга келтирди. Айниқса, адабий танқидда уйғониш рўй берди – ҳаракатдаги адабий жараёни, ёзувчи ижодини, адабий муаммоларни даврининг маънавий ва эстетик талаблари, омманинг руҳий эҳтиёжларидан келиб чиқиб ўрганиш, адабиёт тараққиётидаги, ижодкор маҳоратидаги янгиликларни кашф этиш, камчиликларни баҳоли қудрат кўрсатиш бошланди. Ҳожи Муин, Мирмуҳсин Шермуҳамедов, Бехбудий, Абдулҳамид Чўлпон, Абдурауф Фитрат, Ашурали Зоҳирий, Вадуд Маҳмудларнинг мақолаларида сўз санъати олдида турган муҳим ижтимоий вазифаларга урғу берилди, адабиёт ривожини миллат, Ватан, истиқлол, мустақил юрт учун курашувчи янги инсонни тарбиялаш масалалари билан боғлашга ҳаракат қилинди. Чўлпоннинг "Адабиёт надур?" (1914) мақоласида ўртага ташланган "Адабиёт яшаса – миллат яшар", деган ғоя миллий уйғониш учун ҳам даъват бўлди.

XX аср бошларида тарих саҳнасига чиққан жадид маърифатпарварлари ўз олдларига ўзбек халқининг бой адабий-маданий меросини тўплаш, сақлаш, ўрганиш ва нашр этиш вазифасини қўйдилар. 1919 йилда Фитрат ташаббуси билан тузилган «Чигатой гурунги» жамияти шу тарихий вазифани бажариш мақсадида адабий-музика кечаларни ташкил этди, ўзбек тилининг софлиги учун курашди, хусусий кутубхоналарда сақланаётган

ноёб қўлёзмаларни бир мўътабар марказга жамлаб, шу йўл билан уни сақлаб қолишга жон-жаҳд билан киришди.

XX асрнинг 20-йиллари ўрталаригача адабиётшунослик, асосан, адабий танқид доирасида фаолият кўрсатди. Шу пайтлардан эътиборан шўро ҳукумати уни ўз йўриғига сола бошлади. Ижод маҳсулини баҳолашда мафкура, ўткинчи сиёсат бош мезонга айланди. Адабиёт ва адабиётшуносликдан бир ёқлама, яъни, марксча-ленинча дунёқараш билан қуролланиш, воқелик ва унинг бадиий инъикоси бўлмиш санъатга фақат синфий кураш, шўролар мафкураси нуқтаи назаридан туриб ёндашиш талаб қилинди. Буларга қўшимча, мумтоз адабий меросдан воз кечиш тамойили ҳукм сурди. Яссавий, Бобур, Машраб, Ҳофиз, Румий, Ҳувайдо сингари шоирлар қаторида ҳазрат Алишер Навоий яратган маънавий мулк ҳам ўқувчига кераксиз, ҳатто зиёнли, деб эълон қилинди. Абдурауф Фитрат, Отажон Ҳошим каби адабиётшунослар бундай қарашларга қарши чиқиб, маданий меросни ҳимоя қилишга уриндилар.

Ўтган асрнинг 20-йилларида авж олган ўтмишга, ўтмиш маданиятига нигилистларча муносабатда бўлиш тенденциялари соғлом фикрловчи зиёлиларни чуқур ташвишга солган. Чунки жадидчиликнинг илғор ғоялари таъсирида тарбияланган кўплаб зиёлиларимиз миллатнинг ўзини таниши, ўзлигини англашида ўтмишнинг нечоғли муҳим омил эканлигини билганлар.

Адабиётшунос олим Ҳ.Болтабоевнинг қайд этишича, жадидчиликнинг маънавий илдиэларидан бири сифатида «жадид

Э.Ж.Насруллаев – ЖизДПИ катта ўқитувчиси.

АДАБИЁТШУНОСЛИК

маданияти маънавий ҳаётда темурийлар даври адабиётининг чўққиси саналган Алишер Навоий ижодини ўзларига намуна билиб, ўзига сингдириш орқали янги адабиётни юксалтиришга йўл топди. Жадидчилар назарида, Алишер Навоий даҳоси ва ундан кейин яратилган маънавий хазинани «ўзлаштирмасдан туриб» янги адабиёт яратиш, унинг жаҳон адабиётлари сирасига кўтарилиши мумкин эмас», деб қабул қилинди. Шунинг учун ҳам «Чиғатой гурунги» ва бошқа маданий-илмий муассасаларда дастлаб Навоий даври адабиёти, тили, илми ҳамда маданиятини ўрганишга чақириқ сезилади[1.68]. Шу сабабли жаҳон адабиётида янги саҳифа яратган Навоий қалами жадидчилар учун замон тимсолига айланди.

Жадидчилар бадий адабиётда Навоий даражасида асар ёзишга чоғланганлари учун жаҳон адабиётининг намуналарини пухта эгаллашга чақирдилар.

Ўзбек жадид адабиётининг етук намоёндаларидан бири, ўзбек ва тожик халқларининг адабий-маданий меросидаги муштаракликни, ўзбек адабиётининг манбаларини аниқлаб, тарихий тараққиётини ёритган, адабий оқимлар, мактаблар ҳамда уларнинг вакилларини ўрганган, ўз даврида шуҳрати оламга ёйилиб, замонлар ўтиши билан тарих қатларида унутилиб қолган ўнлаб шоирларнинг меросини излаб топиб, қайта кашф этган, Афросиёб – Алп Эр Тўнга марсиясидан Яссавийгача, Юсуф Хос Ҳожибдан Турди, Машраб, Умархонгача, замондошлари Элбек ва Чўлпонгача ёзган асарлари, илмий тадқиқотлари билан янги ўзбек адабиётшунослиги илмининг тамал тошини қўйган серқирра ижодкор ва олим Абдурауф Фитрат саналади. Унинг «Адабиёт қоидалари» (1926) ва сўнгроқ ёзган «Аруз ҳақида» (1936) китоблари билан буюк Навоий юксак босқичга олиб чиққан ўзбек адабий эстетик тафаккурини янги давр тушунчалари билан бойитди, давом эттирди ва адабиёт назарияси бўйича ҳам замонасининг етакчи мутахассиси сифатида эътибор ва эътироф қозонди.

Мусулмон иштирокиюн фирқасининг ўлка бюроси ҳузуридаги нашриёт шуъбаси 1919 йили «Инсоният ҳақида Навоийнинг фикри» деган рисола нашр этади. Адабиётшунос Ҳамидулла Болтабоев бу рисоланинг муаллифини аниқлаш бўйича тадқиқот олиб бориб, бу рисолани нафақат нашрга тайёрлаган, балки уни ёзган зот Абдурауф Фитрат, деган ҳақли даъвоини илгари суради ва буни исботлаш учун қуйидаги рад қилиб бўлмас далилларни келтиради:

«Рисоладаги айрим мулоҳазалар билан

Фитратнинг «Ўзбек адабиёти намуналари», «Мухтасар ислом тарихи», «Аҳмад Яссавий» мақолаларида айтилган фикрлар мантиқан ўзаро яқин бўлиб, айрим ҳолларда бири иккинчисининг давомидек тасаввур беради.

Рисола таркибида келтирилиб, шарҳ қилинган назм парчалари, асосан, Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр» асаридан олингандир. Асардаги парчалар Фитратнинг «Ўзбек адабиёти намуналари», 1-жилдида келтирилган, Навоийнинг айна асарларидан олинган парчалар билан бир хилдир.

Фитрат илмий асарларида кўринган услубнинг қатор жиҳатлари муаллифи кўрсатилмаган рисоладаги услуб билан ўзаро яқин бўлиб, улардаги далиллаш усули, фикрни хулосалаш тартиби ва асарлардаги тил жиҳатларини ўрганганда ҳам шундай хулоса қилиш мумкин» [1.154-155].

Профессор Бегали Қосимовнинг «Абдурауф Фитрат» мақоласида бу рисоланинг муаллифи сифатида узил-кесил Фитрат келтирилади [2].

Рисолада Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр» достонининг «Салотин бобида» («Султонлар ҳақида») деган қисмидан бир парча берилган бўлиб, муаллифнинг ёзишича, «мусулмон дунёсининг бошига қора кунлар тушганлигига сабаб, зolim подшоҳлар ва уларни ёлғондан мақтовчи шоирлар ва дин сотувчи эшонлар, уламолардир», «зулм ва имон бирга яшай олмайди», «асл мусулмонлик бечораларнинг кўнглини овлашдан, оч-яланғочларга моддий ёрдам беришдан, одилликдан иборатдир»; «мусулмонликда подшоҳлик, шайхлик, беклик деган имтиёзли мансаб ва мартабалар бўлмаган»; «бошлиқлар халқ хоҳиши билан лавозимга кўтарилган...» Ўша серкулфат замонларда «ҳақ ва ҳақиқат тарафдори бўлган кишилар йўқ эмасдилар. Улар қоронғу булутли кечаларда чаққан чақмоқлар каби» эдилар; «мана шулардан бири Алишер Навоий ҳазратларидир» [3.130].

Академик Н.Каримов «Ўзбекистонда навоийшунослик фанининг шаклланиши» номли мақоласида қайд этишича, «Чиғатой гурунги» жамияти фаолияти бошланган ва шу рисола чоп этилган вақтдан бошлаб адабий меросга муносабат кескин ўзгаради. «Қизил байроқ» газетасининг 1921 йил, 20 май сонидан берилган ахборотдан маълум бўлишича, шу йили тузилган Ўзбек билим ҳайъатининг топшириғига кўра, бир гуруҳ олимлар «Навоий, Лутфий, Бойқаро ва бошқа ўзбек шоирларининг шеърларидан бириккан мажмуани тузиш» бўйича иш бошлаганлар. Фитратнинг ўзи шу йилларда Бўлат Солиев билан Бухорога бориб,

шу ердаги учта машхур кутубхонанинг китоб фондини ўрганади ва шу кутубхоналардаги ноёб китобларни рўйхатга олади. Муҳаммад Сиддиқхон кутубхонасида 400 бетли «Ҳалли луғати ал-Навоийа» луғати, шунингдек, Навоийнинг «Ихлосия» ва «Тарихи мулуки Ажам» асарлари борлигини аниқлайди [4.5].

Ҳазрат Навоий яшаган даврнинг нуктадон мунаққидларидан бири Зайниддин Восифийнинг нақл қилишича, ҳазрат Мир Алишер Навоий «шеършуносликни шоирликдан ҳам улуғ сифат», деб қадрлаган эканлар [5.126]. Адабиётшунос учун юксак фасоҳат билан бирга ўзи тагига етган соғлом мантиқни оммага тушунтиришда гўзал тил ва бетакрор услуб ҳам зарурлигини профессор Фитрат ўзининг «Адабиёт қоидалари» рисоласида далиллай олади. Ўз замонасида бу асарга тақриз ёзган шоир, адиб ва адабиётшунос Ойбек Фитратдаги ўша салоҳиятни нозик илғайди: «...китобнинг яна бир хусусияти адиб Фитратнинг жозиб, гўзал услубидир» [6.40].

Ўз даврида мактаб ўқувчилари учун гўзал қўлланма сифатида эътироф этилган «Адабиёт қоидалари» асарида муаллиф Навоий феноменига бот-бот мурожаат этади, жумладан, услуб ҳақида мулоҳазаларини баён қилар экан, «... Алишер Навоий ўзининг «Маҷолис» деган китобида баъзи шоирларнинг таржimaiи ҳолини ёзганда «туркона ёзадир», «туркона шеърлари бор», деб кўрсатадурким, бу «турк услубида ёзадир» демакдан бошқа нарса эмас» [7.27] лигини қайд этади.

Ҳазрат Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб» асари ва «Саҳар ховар шаҳи узра...» матлаъли ғазалини таҳлил қилар экан, «Навоийнинг услуби тизим(наsr)да ҳашаматли оҳанг билан юради, сочим(назм)да эса оғирлашиб қоладир [7.28]», деган хулосага келади. Бу хулосани исботлаш учун «Яна бироз ингичкарақ қараганда, бир шоир услубининг асарнинг мавзусига кўра ўзгарганини ҳам кўраимиз. Навоийнинг «Лайли ва Маҷнун»идаги ўйнаб қайнаган услубини унинг «Лисон ут-тайр»ида кўриб бўлмайди. Бироқ бу ўзгаришлар асосий эмас [7.28]»лигини далил сифатида келтиради. Муаллиф ўз фикрларини давом эттирар экан, Навоий ва Чўлпоннинг услублари тизим-сочим(наsr-назм)да ё мавзусига кўра ўзгариши билан уларнинг ўзликлари (шахсиятлари) йўқолмаслигини таъкидлаб, Чўлпоннинг Чўлпонлиги, Навоийнинг Навоийлиги уларнинг тизим (насрий) ва сочим (назмий) асарларида мавзу ўзгаришга қарамаддан кўриниб туришини таъкидлайди [7.28].

Фитрат «Адабиёт қоидалари» қўлланмасининг «Форс-араб арузида тизим

шакллари» бобида тизмалар шакллариини тушунтиришда ҳазрат Навоий шеърларидан фойдаланади, жумладан, «Ғазал» тизмаси изоҳидан кейин Навоийнинг «Кимга қилдим бир вафоқим, минг жафосин кўрмадим» матлаъли ғазалини келтиради [7.50]. Фитрат тизмалар шакллариини тушунтирар экан, уларга нисбатан ҳазрат Навоий билдирган фикрларга тўхталиб ўтади ва қуйидагиларни қайд этади: «Араб-форс арузини чиғатойча (ўзбекча) ёзган Навоий рубоий учун ҳазаж баҳрида йигирма тўрт вазн борлигини сўйлайди... Турк адабиётида рубоийнинг яна иккинчи бир шакли бор... «туюқ» дейилади... Навоий туюқни рамал баҳридан деб кўрсатади... Навоийнинг «Мезон ул-авзон»ида кўрсатилғонига кўра, туюқ учун тажнис албатта лозим эмас. Навоий бу ҳақда мана шундай дейди: «Бириси туюғдирким, икки байтга муқаррардир. Ва саъй қилурларким, тажнис этилғай» («Мезон ул-авзон»). «Навоий «Мезон ул-авзон»да мустазод тўғрисида деган: «Ва яна халқ оросида бир суруд (ашула) борким, ҳазаж мусамман вазнида унга байт боғлаб ҳар мисраъидан сўнгра ҳамул баҳрнинг ики рукнини бир қилиб суруд нағамотиға рост келтирар эрмиш» («Мезон ул-авзон»). Навоийнинг шу сўзларидан мустазод шаклининг турк куйларига тўғри келтириб ўқумоқ учун сўнгра тузулган бир шакл экани онглашилади [7.51-52]».

Жадид адабиётининг яна бир йирик вакили, шоир ва адабиётшунос Абдулҳамид Чўлпон Ўзбек билим ҳайъатига «500 йил» номи билан мурожаат қилиб ёзган очиқ хати «Туркистон» газетасининг 1924 йил, 23 сентябрь сониде эълон қилинган.

Чўлпон ушбу очиқ хатида чиғатой (ўзбек) адабиёти ва тилига Навоийнинг қилган улуғ хизматини кўрсатиб, бу кунги янги ўзбек адабиёти ва унинг бу кунги содда шеваси (тили) ўша чиғатой шевасидан ўзгача эмаслигини таъкидлайди. Айрим илм кишиларининг Навоийдан анча кейин чиққан ўзбек адиб ва шоирларидан бир-иккита соддароқ ёзганларини ушлаб олиб, уларни ҳаддан ташқари юқори қўйиш билан Навоийни бир қадар туманлаштирмоқчи бўлсалар-да, Навоий ўзбек тили ва адабиётида муносиб юксак мавқеини олганлигини қайд этади.

Машхур турк шоири, адиби ва мутафаккири Шамсиддин Сомибекнинг усмонли (ҳозирги турк) адабиётининг энг улуғ вакили бўлган Фузулийни Навоийдан кейинга қўйиб, кўрсатишининг ўзи ҳам Навоийнинг биргина ўзбек адабиётида эмас, умумтурк халқи адабиётида ҳам ўзига яраша жой олганига гувоҳлик беришини фахр билан ёзади.

АДАБИЁТШУНОСЛИК

Чўлпон 500 йилнинг ўзбек-чиғатой адабиёти тарихига аллақанча нарсалар берган, унда қанча ўзгаришлар ясаган жуда узун бир муддатлигини кўрсатиб, дунёда ўз адибларига беш-олти асрлик бир тарих яшата билган халқлар унча кўп эмаслигини таъкидлаб, ўзбек халқига ҳам шу бир йил орасида шундай катта бир шодлик, катта бир байрам ўтказишга тўғри келишини ўқтиради.

Чўлпон руслар Пушкин таваллудининг ҳар беш йили учун ҳам катта байрамлар уюштиришларини, Ғарбда эса бу хилдаги, яъни шоир ва адибларининг таваллуд кунлари каби байрамлар жуда катта тантаналар билан ўтказилишини таъкидлайди. Бундан келиб чиқиб, Чўлпон Навоийнинг 500 йиллигини тегишли даражада тантана билан ўтказишга ҳозирдан тайёрланишни бошлаш лозимлигини ўқтиради ва бу йўлда қуйидаги чора-тадбирларни таклиф қилиб, ўзбек билим ҳайъатининг диққатини шунга жалб қилади:

«1. Ҳозирдан бошлаб яралик кишиларимиздан бир ҳайъат ташкил қилиб, 500 йиллик байрамни мумкин қадар тантана билан ўтказиш йўлини топмоққа ўшал ҳайъат вакил қилинсун.

2. Ҳайъат Навоийнинг босилмагон асарларини топиб, босдиришга лозим кўрулгонларини байрамгача босдириш чорасини кўрсун.

3. Навоийнинг мукаммал таржимаи ҳоли ёздирилсун.

4. Навоийнинг шеваларидан терма бир асар тузуллуб, нафис қилиниб босдирилсун.

5. Навоий номига юқори ўқуш юр்தларининг адабиёт-тил факультетларида ўзбек талабалари учун стипендиялар очилсун.

6. Ўзбекистоннинг пойтахтида Навоийга ҳайкал тикилсун.

7. Баъзи бир ўзбек шаҳарларининг кўча исмлари Навоий отиға қўюлсун [8]».

Чўлпоннинг Навоийнинг 500 йиллигини тегишли даражада тантана билан ўтказишга

тайёргарлик кўриш бўйича етти бўлимдан ташкил топган чора-тадбирлар баён қилинган таклифдан иборат очик хати чоп этилганидан икки ҳафта ўтгач, аниқроғи, «Туркистон» газетасининг 1924 йил, 8 октябрь сонидан равшан бўлишича, «улуғ шоиримиз Навоий исмига Тошканда ҳеч бир кўча ёки бирорта маҳалла йўқлигини эътиборга олиб», Шайхонтахур даҳа Пуштибоғ маҳалла аҳолиси Эски шаҳар ижроия қўмитасига мурожаат этиб, маҳаллага Навоий исмини беришни сўраган. Бу маълумотни келтирган академик Н.Каримовнинг қайд қилишича, шу газетанинг 6 октябрь сонидида «Ўзбек билим ҳайъатининг кейинги мажлисида Навоийнинг 500 йиллигини ўтказиш масаласи кўтарилган ва Чўлпон, Зеҳний, Элбек, Исмоилзода, Юсуф Калоновлардан иборат комиссия тузилган. Комиссияга «Фитрат афандининг яқин иштироки билан юбилей лойиҳасини тузиб, Билим ҳайъатига топшириш» вазифаси топширилган [4.5]».

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, жадид маданияти вакиллари маънавий ҳаётда теурийлар даври адабиётининг чўққиси саналган Алишер Навоий ижодини ўзларига намуна билиб, ўзига сингдириш орқали янги адабиётни юксалтиришга йўл топдилар. Жадидчилар назарида, Алишер Навоий даҳоси ва ундан кейин яратилган маънавий хазинани ўзлаштирмасдан туриб янги адабиёт яратиш унинг жаҳон адабиётлари сирасига кўтарилиши мумкин эмас, деб қабул қилинди. Шунинг учун ҳам «Чиғатой гурунги» ва бошқа маданий-илмий муассасаларда дастлаб Навоий даври адабиёти, тили, илми ҳамда маданиятини ўрганишга чақирик сезилади. Жаҳон адабиётида янги саҳифа яратган Навоий қалами жадидчилар учун замон тимсолига айланди. Жадидчилар бадий адабиётда Навоий даражасида асар ёзишга чоғланганлар учун жаҳон адабиётининг намуналарини пухта эгаллашга чақирдилар.

Адабиётлар:

1. Болтабоев Ҳ. Фитрат ва жадидчилик. – Т.: Алишер Навоий номидаги ЎзМКН, 2007.
2. Qosimov B. Abdurauf Fitrat. www.kh-davron.uz, 31.08.2014
3. Ўзбек совет адабий танқиди тарихи. 1-том. – Т.: Фан, 1987.
4. Каримов Н. Ўзбекистонда навоийшунослик фанининг шаклланиши. ЎТА журнали. -2018 йил, 1-сон.
5. Восифий З. Бадойёв ул-вақое. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979.
6. Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами. 14-том. Т., 1979.
7. Фитрат А. Адабиёт қоидалари. – Т., Ўқитувчи, 1995.
8. Чўлпон А. 500 йил. – www.ziyounet.ziyo istagan qalblar uchun saytidan.

(Тақризчи: А.Сабирдинов – филология фанлари доктори).